

Конгрегація у справах віровчення

**Доктринальні зауваги
щодо деяких питань
стосовно участі
католиків
у політичному житті**

До опублікування підготував:
Юрій Підлісний

Переклад:
Уляна Ткачук-Щурко

Комп'ютерна верстка та макетування::
Віталій Мельник

Видано:
Комісією УГКЦ у справах мирян

Конгрегація у справах віровчення, враховуючи позицію Папської Ради у справах мирян, вирішила за доцільне надрукувати Доктринальні зауваги щодо деяких питань стосовно Участі католиків у політичному житті. Вона адресована єпископам Католицької Церкви, і особливо, католицьким політичним діячам та усім мирянам, покликаним до участі в політичному житті демократичних суспільств.

I. Постійне вчення

1. Впродовж останніх 2000 років участь християн у світі знайшла своє вираження у різноманітних характеристиках. Одна з них — участь християн у політичному житті: Християни, як сказав один автор Ранньої Церкви, повинні “користуватися усіма своїми правами громадян” [1]. Серед святих Церква вшановує багато жінок та чоловіків, що служили Богові через свою величну участь у політичному житті та управлінні. Серед них — святий Томас Мор, що був проголошений покровителем державних мужів і політиків, та який своїм мучеництвом засвідчив “незаплямовану гідність людського сумління” [2]. Святого Томаса Мора вирізняло те, що навіть зазнаючи різноманітних форм психологічного тиску, він не пішов на компроміс, ніколи не зрікаючись “непохитної вірності законній владі та інституціям”; своїм життям і смертю він навчав, що “людина не може бути відокремлена від Бога, а політика — від моралі” [3].

Схвально, що в сучасних демократичних суспільствах, в атмосфері правдивої свободи, кожен є учасником процесу управління державою [4]. Такі суспільства вимагають нових і повніших форм участі в громадському житті громадян-християн та нехристиян. Справді, кожен може докластися, голосуючи на виборах за законодавців та урядовців, а також в інші способи, до вдосконалення політичних та

законодавчих рішень, які, на їхню думку, будуть служити спільному благу.[5] Життя демократії не може бути ефективним без активної, відповідальної та щирої участі кожного з нас, “проте в розмаїтті та взаємодоповненні форм, рівнів, завдань і обов’язків”[6].

Виконуючи свої громадянські обов’язки, “йдучи за велінням християнського сумління” [7], у відповідності з його цінностями, миряни виконують свій обов’язок заповнення існуючого стану речей християнськими цінностями. У той же час вони поважають природу та законну автономію цього порядку, [8] співпрацюючи з іншими громадянами відповідно до своїх повноважень та відповідальності. [9] Суть цього фундаментального вчення Другого Ватиканського Собору в тому, що “ миряни не повинні відмовлятися від участі в громадському житті, в економічній, соціальній, законодавчій, адміністративній та культурній сферах, маючи на меті на особистому та державному рівні пропагувати спільне благо”.[10] Це включатиме пропагування та захист таких цінностей, як громадський порядок та мир, свобода та рівність, повага до людського життя та довкілля, справедливість та солідарність.

Дані Зауваги не намагаються повністю передати вчення Церкви з цього питання, суть якого викладена в Катехизмі Католицької Церкви, а лише має намір пригадати окремі принципи, які відповідають християнському сумлінню та сприяють політичній та соціальній участі католиків в житті демократичних суспільств [11]. Поява двозначностей чи сумнівних позицій останнім часом, які часто спричинювались тиском світових подій, викликала необхідність прояснити деякі важливі елементи вчення Церкви у цій сфері.

II. Ключові моменти сучасних політичних та культурних дебатів

2. Громадянське суспільство зараз перебуває на стадії складного культурного процесу, оскільки кінець тисячоліття несе з собою період непевності перед лицем чогось нового. Значні успіхи, зроблені в наш час, засвідчують людський прогрес у досягненні таких умов життя, які більше відповідають людській гідності. Зростання почуття відповідальності до країн, що все ще перебувають на шляху розвитку, є, безсумнівно, важливим знаком, що виражає більшу чутливість до громадського блага. У той же час не можна закривати очі на справжні небезпеки, які деякі течії в суспільстві прагнуть проштовхнути через законодавство, як також не можна нехтувати впливом, який вони будуть мати на майбутні покоління.

В наш час існує певна форма культурного релятивізму, що проявляється в концептуалізації та відстоюванні етичного плюралізму, який санкціонує занепад та дезінтеграцію ratio та принципів природного морального закону. Більше того, вже звиклою є думка, висловлена у сфері громадського життя, що такий етичний плюралізм є власне передумовою демократії [12].

Як наслідок, громадяни проголошують повну автономію у виборі своїх моральних цінностей, а законодавці підтверджують, що вони поважають таку свободу вибору, приймаючи закони, які зневажають принципи природної етики та поступаються перед ефемерними культурними та моральними течіями, [13] так, начебто кожен можливий світогляд був однаково цінним. У той же час, лицемірно пригадують цінність толерантності, коли велику кількість громадян, а серед них і католиків, просять не будувати своєї участі в політичному та культурному житті на власному розумінні людської особи та спільного блага — через законні засоби, що доступні кожному в

демократичному суспільстві. Історія 20-того століття показала, що мали рацію ті громадяни, які розпізнали фальш релятивізму, а в ньому — позицію, яка стверджує, буцімто немає закоріненого в природі людської особи жодного морального закону, який керував би нашим розумінням людини, суспільного блага та держави.

3. Такий релятивізм, звичайно, не має нічого спільного із законною свободою католицьких громадян вибирати серед різноманітних політичних позицій, що не суперечать вірі та природному моральному праву, та обирати, згідно своїх власних критеріїв, те, що найкраще відповідає потребам спільного блага. Політична свобода не базується — і не може базуватися — на релятивістській ідеї, що усі концепції добра людської особи мають однакову вагу та цінність, але радше на факті, що політика пов'язана з дуже чітким втіленням правдивого людського та спільного блага в даному історичному, географічному, економічному, технологічному та культурному контексті. Зі специфіки існуючого завдання та розмаїття обставин постає множинність морально прийнятних способів ведення політики та прийняття рішень. Завданням Церкви не є запропонувати конкретні політичні рішення, а ще менше — висунути одне рішення як єдино прийнятне, для вирішення дочасних проблем, які Бог залишив на вільний та відповідальний розсуд кожної людини. Проте, правом та обов'язком Церкви є запропонувати моральне судження про дочасні справи, коли цього вимагає віра або моральний закон. [14] Якщо християни повинні “усвідомити законність існування різноманітних поглядів на організацію світових відносин”, [15] вони також покликані відкидати, як шкідливу для демократичного життя, морально-релятивістську концепцію. Демократія повинна базуватися на правдивому та міцному фундаменті етичних принципів, які не можуть підлягати обговоренню та є підвалинами життя в суспільстві.

На рівні конкретних політичних дій може існувати велика кількість політичних партій, у яких католики

мають можливість виявляти — особливо через законодавчі зібрання — своє право та обов'язок участі в громадському житті своєї країни [16]. Це питання постає через контингентну природу певних виборів, які стосуються впорядкування суспільства, різноманіття існуючих стратегій для досягнення та забезпечення однієї й тієї ж фундаментальної цінності, можливості різного інтерпретування основних принципів політичної теорії, а також технічної складності багатьох політичних проблем. Проте, його не варто плутати з сумнівним плюралізмом у виборі моральних принципів або основних цінностей. Законна множинність дочасних варіантів вибору лежить в основі участі католиків у політиці та безпосередньо стосується християнського морального та соціального вчення. У світлі цього вчення миряни-католики повинні оцінювати свою участь у політичному житті таким чином, щоб бути впевненими, що вона характеризується когерентною відповідальністю за існуючу реальність. Церква визнає, що навіть будучи найкращим виявом участі громадян у політичному виборі, демократія є успішною лише тоді, коли вона базується на правильному розумінні людської особи. [17] У цьому питанні участь католиків у політичному житті не може йти на компроміс, у іншому випадку свідчення християнської віри у світі, як і єдності та внутрішнього взаємозв'язку віруючих, не існувало б. Демократичні структури, на яких заснована сучасна держава, були б досить хиткими, якби їх наріжним каменем не була людська особа. Саме повага до людини робить можливою демократичну участь. Як вчить Другий Ватиканський Собор, захист “прав людини є, на правду, необхідною умовою для громадян, окремо та спільно, відігравати активну роль у громадському житті та управлінні”. [18]

4. Звідси впливає складна сукупність сучасних проблем, серед яких і ті, з котрими не стикалися попередні покоління. Науковий прогрес вилився у досягненнях, тривожних для сумління людей, що вимагають вирішень, які послідовно та непохитно

шанують етичні принципи. У той же час, висувуються законодавчі пропозиції, скеровані на знищення недоторканості людського життя та які не беруть до уваги можливих наслідків, які звідси випливають, для існування та майбутнього людей у галузі формування культури та суспільної поведінки. Католики, у цій складній ситуації, мають право та обов'язок привернути суспільство до глибшого розуміння людського життя та до відповідальності кожного. Іван Павло II, продовжуючи постійне вчення Церкви, безліч разів наголошував, що ті, хто безпосередньо задіяні в законодавчих органах, мають “поважний і конкретний обов'язок протистояти” прийняттю будь-якого закону, що завдає шкоди людському життю. Для них, як і для кожного католика, неможливим є пропагувати такі закони чи голосувати за них. [19] Як навчав Іван Павло II у своїй Енцикліці *Evangelium vitae* щодо ситуацій, коли неможливо заперечити або повністю відкинути закон, дозволяючий аборти, який уже в дії чи висувається на голосування, “парламентарій, чиє особисте цілковите несприйняття абортів усім відоме, вчинив би слушно, коли б підтримав пропозицію, що має за мету обмежити шкоду такого закону та послабити негативні наслідки у площині культури та громадської моралі”. [20]

У цьому контексті, варто зауважити, що правильно сформоване християнське сумління не дає дозволу голосувати за політичну програму чи окремий закон, який суперечить фундаментальній змісту віри та моралі. Християнська віра – це неподільне ціле, тому нелогічно відокремлювати один з елементів на шкоду цілісності католицького віровчення. Політична активність на користь окремо взятого аспекту соціальної доктрини Церкви не вичерпує відповідальності людини за спільне благо. Католик не має також права думати про делегування своєї християнської відповідальності іншим, оскільки саме Євангеліє Ісуса Христа дає йому це завдання, для того щоб проголошувати та здійснювати правду про людину та світ.

Коли політична діяльність стикається з моральними принципами, що не допускають винятків, компромісу чи приниження, зобов'язання католиків стає більш очевидним та відповідальним. Маючи перед собою фундаментальні та незаперечні етичні вимоги, християни повинні усвідомити, що під загрозу ставиться суть морального закону, який стосується цілісного блага людської особи. Такі випадки стосуються законів про аборт та евтаназію (не слід плутати з легітимним з моральної точки зору рішенням відмовитись від надмірного лікування). Такі закони повинні відстоювати фундаментальне право на життя від зачаття до природної смерті. Також необхідно пригадувати про обов'язок поважати та відстоювати права людського ембріону. З огляду на сучасні закони про розлучення сім'я, заснована на моногамному шлюбі чоловіка та жінки, потребує підтримки й захисту, а також – охорони своєї єдності та міцності. В жодному разі не можна ставити на один щабель з подружжям інші форми співжиття, та не можна їм надавати законного визнання як таким. Це ж стосується свободи батьків щодо освіти виховання своїх дітей, це невідчужуване право, визнане Загальною Декларацією прав людини. Таким же чином, необхідно зважати на захист меншин суспільством та свободу від новітніх форм рабства (наркоманія та проституція, наприклад). На додаток, існує право на релігійну свободу та розвиток економіки, що служить людській особі та спільному благу, поважаючи соціальну справедливість, принцип людської солідарності та субсидіарності, згідно яких “права кожної особи, сім'ї, організації та їхнє практичне втілення повинно визнаватись”.[21] Врешті, необхідно згадати питання миру. Певні пацифістські та ідеологічні позиції часом намагаються секуляризувати цінність миру, у той час, як у інших випадках виникає проблема узагальнених етичних суджень, що забувають про складність піднятих питань. Мир завжди є “ділом справедливості та плодом любові”.[22] Він вимагає абсолютної та радикальної відмови від насильства та тероризму та потребує постійної пильної участі з боку всіх політичних лідерів.

III. Принципи католицького вчення про мирянство та плюралізм

5. У той час, як множинність методологій, що відбивають різноманітні сприйняття та культури можуть бути законними при вирішенні таких питань, жоден католик не може звернутися до принципу плюралізму чи до автономної участі мирян у політичному житті для підтримки політики, яка завдає шкоди спільному благу, що компрометує та руйнує фундаментальні етичні вимоги. Це не питання “віросповідних цінностей” як таких, бо такі етичні правила закорінені в самій людській природі та належать до природного морального закону. Вони не вимагають від тих, котрі відстоюють їх, визнання християнської віри, хоча вчення Церкви підтверджує та відстоює їх завжди та всюди як частину свого служіння правді про людину та спільного блага громадянського суспільства. Більше того, не можна заперечити, що політики повинні послуговуватися принципами абсолютної цінності, оскільки вони служать гідності людської особи та правдивому людському прогресу.

6. Часте посилення на “законну автономію участі католиків-мирян” у політиці потребує роз’яснення. Пропагування спільного блага суспільства, згідно чийогось сумління, не має нічого спільного з “конфесійністю” чи релігійною нетерпимістю. Згідно католицького морального вчення, законна автономія політичної чи громадської сфери від релігії та церкви – але не від моралі — є цінністю, котра прийнята та визнана Католицькою Церквою та належить до надбань сучасної цивілізації.[22] Іван Павло II безліч разів попереджував про небезпеки, що виникають при змішуванні релігійної та політичної сфер. “ Особливо вразливі ситуації виникають, коли властиво релігійна форма стає або має тенденцію стати державним законом без належного врахування відмінності між

релігійною та політичною площинами суспільства. На практиці, ідентифікація релігійного закону з громадським може пригнічувати релігійну свободу аж до відкинення чи заперечення інших невідчужуваних прав людини”.[23] Усі вірні добре усвідомлюють, що властиво релігійні практики (такі як визнання віри, поклоніння, уділення тайн, богословські доктрини, взаємне спілкування між церковною владою та вірними) є поза компетенцією держави. Влада не повинна втручатися, чи у будь-який спосіб вимагати або забороняти таку діяльність, крім випадків, коли це стосується питання громадського порядку. Визнання громадянських та політичних прав, а також гарантування доступу до державних служб не можуть залежати від релігійних переконань чи діяльності громадян.

Право та обов’язок католиків і усіх громадян — щиро шукати істину, заохочувати та відстоювати законними методами моральні правди, що стосуються суспільства, справедливості, свободи, поваги до людського життя та інших прав людини — є щось зовсім інше. Факт, що деякі з цих прав можуть навчатись Церквою, не применшує політичної легітимності чи законної “автономії” участі тих громадян, які до них причетні, не зважаючи на роль, яку мотивовані християнською вірою вимоги чи підтвердження можуть відігравати у визнанні таких правд. Така “автономія” насамперед стосується ставлення людини, яка шанує істину, що походить від природного знання про життя людини у суспільстві, навіть, якщо така істина може навчатись певною релігією, тому що правда є одна. Було б помилкою плутати правдиву автономію, яку виявляють католики в політичному житті, з проголошенням принципу, який відвертається від морального та соціального вчення Церкви.

Своїм втручанням у цю сферу Учительський Уряд Церкви не бажає здійснювати політичну владу чи обмежувати свободу думки католиків стосовно контингентних питань. Натомість, він має намір — оскільки це його властива функція — навчати та

прояснювати сумління вірних, особливо тих, які задіяні у політичному житті, так щоб їхні дії завжди служили цілісній підтримці людської особи та спільного блага. Соціальна доктрина Церкви не є втручанням в управління окремими країнами. Це питання обов'язку католиків-мирян бути морально послідовними, перебувати в межах сумління, що є єдиним і неподільним. “(Apostolicam actuositatem,4)”[25]. Життя та діяльність у відповідності зі своїм сумлінням у питаннях політики не є рабським прийняттям позицій, чужих політиці, чи певним видом конфесіоналізму, але радше способом, у який християни пропонують свою конкретну участь так, щоб через політичне життя, суспільство стало більш справедливим та злагодженим з гідністю людської особи.

У демократичних суспільствах усі проекти вільно обговорюються та вивчаються. Ті, хто на основі поваги до індивідуального сумління, вбачатимуть у моральному обов'язку християн діяти згідно свого сумління перепону їхньому політичному життю та заперечення законності їхньої політичної участі, яка випливає з їх переконань про спільне благо, можуть бути звинувачені в нетерпимому секуляризмі. Така позиція буде вишукувати заперечення не тільки участі християн у громадському та політичному житті, але й можливості існування природної етики як такої. Якщо б так сталося, відкрилась би дорога моральній анархії, яка є чим завгодно, але не легітимним плюралізмом. Утиски слабших сильнішими будуть очевидним наслідком. Маргіналізація християнства, більше того, не віщує нічого доброго майбутньому суспільства чи консенсусу серед людей; справді, вона стане загрозою для духовних та культурних підвалин цивілізації. [26]

IV. Про деякі аспекти

7. Впродовж останніх років виникали випадки всередині окремих організацій, заснованих на католицьких принципах, які надавали підтримку політичним силам чи рухам з позиціями, котрі суперечать моральному та соціальному вченню Церкви з фундаментальних етичних питань. Такі дії, всупереч основним принципам християнського сумління, є несумісними з членством в організаціях чи об'єднаннях, які визнають себе католицькими. Подібно, деякі католицькі періодичні видання в певних країнах висловлюють перспективи політичного вибору, що є двозначним та невірним, неправильно інтерпретуючи ідею політичної автономії, з якої користають католиками, та не беручи до уваги вище згадані принципи.

Віра в Ісуса Христа, який є “дорогою, правдою та життям” (Ів 14:6), закликає християн докладати більших зусиль до будівництва культури, яка будучи натхненна Євангелієм, заново впроваджуватиме цінності та зміст Католицької Традиції. Подання плодів духовного, інтелектуального та морального надбання католицизму в термінах, зрозумілих для сучасної культури, є в наш час нагальним завданням, з метою уникнення певної католицької культурної діаспори. Більше того, культурні досягнення та зрілий досвід католиків у політичному житті в багатьох країнах, особливо після Другої Світової війни, не дають підстав для будь-якого ‘комплексу неповноцінності’ в порівнянні з політичними програмами, яких недавня історія викрила як слабкі або тотально руйнівні. Думка про те, що участь католиків у житті суспільства може обмежуватись простою трансформацією структур, є недостатньою та дедуктивною. Якщо на базовому рівні немає культури, здатної отримувати, виправдовувати та втілювати позиції, які виходять з віри та моралі, зміни завжди опиратимуться на слабкий фундамент.

Християнська віра ніколи не допускала нав'язування непохитної системи поглядів на соціальні та політичні питання, свідома того, що історичний вимір вимагає від людей життя в недосконалих ситуаціях, які є також чутливими до швидких змін. З огляду на це, християни повинні відкидати політичні позиції чи діяльність, нав'язані утопічною перспективою, яка змінює традицію біблійної віри на певне пророче бачення без Бога, робить неієвим використання релігії, спрямовуючи сумління до суто земної надії, яка спустошує чи викривляє християнське прагнення до вічного життя.

У той же час, Церква навчає, що автентична свобода не існує без істини. “ Істина та свобода або існують разом, або теж разом марно гинуть”.[27] У суспільстві, де правда ані не згадується, ані не шукається, будь-яка форма автентичного прояву свободи буде ослабленою, відкриваючи шлях лібертиністичним та індивідуалістичним викривленням та руйнуючи відстоювання блага людської особи та усього суспільства.

8. Зважаючи на це, варто пригадати правду, яка сьогодні часто невірно сприймається чи формулюється в суспільній думці: право на свободу совісті, а особливо, на релігійну свободу, висвітлене в Декларації *Dignitatis humanae* Другого Ватиканського Собору, базується на онтологічній гідності, а не на неіснуючій рівності релігій чи культурних систем створення людини. [28] Розважаючи над цим питанням, Павло VI навчав, що “в жодний спосіб Собор на базує права на релігійну свободу на факті, що всі релігії та всі вчення, включаючи й ті, що є хибними, можуть мати більше чи менше рівну цінність; воно радше засноване на гідності людської особи, що вимагає того, щоб її не піддавати зовнішнім обмеженням, які мають тенденцію до стримування сумління у своєму пошукові правдивої релігії чи у визнанні її”. [29] Вчення про свободу совісті та релігійну свободу, таким чином, не суперечить засудженню Католицькою доктриною байдужості та релігійного релятивізму; [30] а навпаки, повністю підтримує та цілком узгоджується з нею.

V. Висновок

9. Принципи, які містяться в даних Заувагах мають на меті пролити світло на один з найважливіших аспектів єдності християнського життя: узгодженість віри та життя, Євангеліє та культури, як про це говорить Другий Ватиканський Собор. Собор спонукає християн “щоб у душі Євангелії намагалися точно виконати свої обов’язки. Розходяться з правдою ті, що, хоч і знають, що ми не маємо тут постійного місця. А шукаємо майбутнього, уважають, що можуть занедбувати свої земні обов’язки, не зважаючи на те, що з-за самої своєї віри вони ще більше зобов’язані їх виконувати відповідно до покликання кожного... Нехай Християни втішаються нагодою виконувати свої земні обов’язки так, щоб об’єднувати людські, домашні, професійні, наукові та технічні заняття з релігійними цінностями, які є найвищим дороговказом що впорядковує усе на славу Бога”. [31]

Верховний Понтифік Іван Павло II, на аудієнції 21 листопада 2002 року, схвалив дані Зауваги, прийняті на пленарному засіданні цієї Конгрегації, та розпорядився їх опублікувати.

Дано в Римі, Конгрегацією у справах віровчення, 24 листопада 2002 року, у день празника Христа Царя.

Йозеф Кардинал Ратцінгер
Префект

Тарцісіо Бертоне, S.D.B. Архієпископ Верчеллі (емерит)
Секретар

Примітки

[1] *Лист до Діогнета*, 5,5; Пор. Катехизм Католицької Церкви, №. 2240.

[2] Іван Павло II, Апостольський Лист *Motu Proprio Proclaiming Saint Thomas More Patron of Statesmen and Politicians*, 1: AAS 93 (2001), 76.

[3] Там само, 4.

[4] Пор. Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 31; Катехизм Католицької Церкви, №. 1915.

[5] Пор. Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 75.

[6] Іван Павло II, Апостольське Повчання, *Christifideles laici*, 42: AAS 81 (1989), 472. Дані доктринальні зауваги стосуються участі в політичному житті мирян. Єпископи Церкви мають право і обов'язок виголошувати моральні принципи, які стосуються суспільного порядку; «Проте активна участь у політичних партіях належить лише мирянам» (там само, 60). Пор. Конгрегація у справах духовенства, *Directory for the Ministry and Life of Priests* (31 березня 1994), 33.

[7] Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 76.

[8] Пор. Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 36.

[9] Пор. Другий Ватиканський Собор, Декрет *Apostolicam actuositatem*, 7; Догматична Конституція *Lumen gentium*, 36; Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 31 та 43.

[10] Іван Павло II, Апостольське Повчання *Christifideles laici*, 42.

[11] І впродовж двох останніх століть Папське Вчення промовляло на тему засадничих питань суспільного та політичного порядку. Пор. Лев XIII, Енцикліка *Diuturnum illud*: ASS 14 (1881–1882), 4 ff; Енцикліка *Immortale Dei*: ASS 18 (1885–1886), 162ff;

Енцикліка *Libertas praestantissimum*: ASS 20 (1887–1888), 593ff; Енцикліка *Rerum Novarum*: ASS 23 (1890–1891), 643ff; Бенедикт XV, Енцикліка *Pacem Dei munus pulcherrimum*: AAS 12 (1920), 209ff; Пій XI, Енцикліка *Quadragesimo anno*: AAS 23 (1931), 190ff; Енцикліка *Mit brennender Sorge*: AAS 29 (1937), 145–167; Енцикліка *Divini Redemptoris*: AAS 29 (1937), 78ff; Пій XII, Енцикліка *Summi Pontificatus*: AAS 31 (1939), 423ff; *Radiomessaggi natalizi* 1941–1944; Іван XXIII, Енцикліка *Mater et magistra*: AAS 53 (1961), 401–464; Енцикліка *Pacem in terris*: AAS 55 (1963), 257–304; Павло VI, Енцикліка *Populorum progressio*: AAS 59 (1967), 257–299; Апостольський Лист *Octogesima adveniens*: AAS 63 (1971), 401–441.

[12] Пор. Іван Павло II, Енцикліка *Centesimus annus*, 46: AAS 83 (1991); Енцикліка *Veritatis splendor*, 101: AAS 85 (1993), 1212–1213; *Discourse to the Italian Parliament*, 5: *L'Osservatore Romano* (November 15, 2002).

[13] Пор. Іван Павло II, Енцикліка *Evangelium vitae*, 22: AAS 87 (1995), 425–426.

[14] Пор. Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 76.

[15] Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 75.

[16] Пор. Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 43 і 75.

[17] Пор. Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 25.

[18] Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 73.

[19] Пор. Іван Павло II, Енцикліка *Evangelium vitae*, 73.

[20] Там само.

[21] Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 75.

[22] *Катехизм Католицької Церкви*, №. 2304.

[23] Пор. Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 76.

[24] Іван Павло II, *Послання з нагоди Всесвітнього Дня миру 1991 року: «Якщо ви хочете миру поважайте сумління кожної особи»*, 4: AAS 83 (1991), 414–415.

[25] Іван Павло II, Апостольське Повчання *Christifideles laici*, 59.

[26] Пор. Іван Павло II, *Address to the Diplomatic Corps accredited to the Holy See: L'Osservatore Romano* (11 Січня 2002).

[27] Іван Павло II, Енцикліка *Fides et ratio*, 90: AAS 91 (1999), 75.

[28] Пор. Другий Ватиканський Собор, Декларація *Dignitatis humanae*, 1: «Отож, найперше заявляє Священний Собор, що сам Бог вказав людському родові шлях, на якому люди служивши Йому, можуть бути спасеними і щасливими. Віримо, що ця одинока правдива релігія знаходиться в Католицькій і Апостольській Церкві». Це не применшує щирої поваги Церкви до різноманітних релігійних традицій, в яких вона визнає «елементи істини і доброти». Див. також Другий Ватиканський Собор, Догматична Конституція *Lumen gentium*, 16; Декрет *Ad gentes*, 11; Декларація *Nostra aetate*, 2; Іван Павло II, Енцикліка *Redemptoris missio*, 55: AAS 83 (1991), 302–304; Конгрегація у справах віровчення, Декларація *Dominus Iesus*, 2, 8, 21: AAS 92 (2000), 742–765.

[29] Павло VI, *Address to the Sacred College and to the Roman Prelature: in Insegnamenti di Paolo VI*, 14 (1976), 1088–1089.

[30] Пор. Пій IX, Енцикліка *Quanta cura*: ASS 3 (1867), 162; Лев XIII, Енцикліка *Immortale Dei*: ASS 18 (1885), 170–171; Пій XI, Енцикліка *Quas primas*: AAS 17 (1925), 604–605; Катехизм Католицької Церкви, №2108; Конгрегація у справах віровчення, Декларація *Dominus Iesus*, 22.

[31] Другий Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція *Gaudium et spes*, 43; Див. також Іван Павло II, Апостольське Повчання *Christifideles laici*, 59.

Для нотаток

Для нотаток